

СВІТОВА ДУХОВНА КУЛЬТУРА. ОТЕЦЬ СЕРГІЙ БУЛГАКОВ

Олександр МЕНЬ

Copyright © 1995; 2006

Це відбувалося на межі XIX і XX століть. Залами Дрезденської галереї звично снували туристи, перед картинами стояли найуважніші й найдопитливіші глядачі. Серед них був молодий чоловік у сюртуку, темна борідка клинцем, величезне чоло, нахмурені брови. Він уважно вдивлявся у Сікстинську Мадонну, відходив і, мов зачарований, знову підходив до неї. Було зрозуміло, що із ним відбувається щось надзвичайне, що це не мистецтвознавець, не естет, не просто цінитель мистецтва, а людина, котра переживає споглядання цієї картини як зустріч – справжню, глибоку, внутрішню.

Цей чоловік не був ані містиком, ані візіонером – він був соціал-демократом, політекономом, російським марксистом. Він прибув до Німеччини зовсім не для того, щоб споглядати образ діви Марії, а щоб навчатися в інших соціал-демократів, обговорювати з Карлом Каутським проблеми економічного розвитку світу, класової боротьби, співвідношення ринків при капіталістичному виробництві. І раптом щось схопило його і зупинило... Саме з цієї миті почався його поворот до дитинства.

Кожна людина, певним чином, є не тільки породження власного дитинства, але все краще, дорогоцінне, священне, ті зерна, що закладені в дитинстві у більшості з нас, – є тією духовною батьківщиною, до якої ми прагнемо. Людина навчена досвідом, скалічена життям, однак душа завжди прагне до цього первинного досвіду. І так відбувалося з цим чоловіком на ймення *Сергій Миколайович Булгаков*. Певно багато хто з Вас чув це ім'я. Зараз з'явилися публікації в журналах, країну облетіла репродукція зі знаменитої картини Нестерова "Філософи". Один з них, молодий чоловік у білій рясі з ціпком – *Павло Флоренський*, а другий – учений з опущеною головою, наповнений ідеями, котрі борються у ньому, – це і є Булгаков, Сергій Миколайович.

Двадцять вісім томів праць, сотні і сотні статей! Загалом його твори охоплюють двадцять тисяч сторінок. Понад тисячу сторінок займають переклади Булгакова на європейські мови. Економіст, історик, есеїст, літературний критик, філософ, богослов, тлумач Біблії, людина незвичайно різнобічна, врешті, священник, професор Па-

Сергій Булгаков
(1871–1944)

ризької Духовної Академії, – от такий Сергій Миколайович Булгаков. Сторіччя його народження в 1974 році у нас ніяк не відзначалося. Сподіватимемося, що наступні покоління краще зуміють оцінити цю людину. Я лишень хочу допомогти Вам увявити собі цю незвичайну постать.

Булгаков народився на Орловщині, в родині провінційного священника. Величезний рід Булгакових веде свій початок од татарських князів. У родині було багато церковних письменників, істориків, богословів, серед них Афанасій Булгаков – батько видатного письменника, знаменитий Московський митрополит Макарій. Але Сергій Миколайович народився в родині бідного священника, яка тяжко перебивалися. Сім'я була велика, до того ж, як сам Сергій Миколайович згадував, обтяжений бідністю батько частенько пив... Проте хлопчина зберіг якісь органічні, щиросердні, буттєві, зворушливі спогади про це докільля. Друзі про нього потім жартома говорили, що він народився в епитрахилі, тобто священником. І він сам говорив про себе, що "в мені тече левітська кров" (левіти за Біблією – це спадкоємний, потомствений рід служителів вітваря). Він поступає у семінарію, духовне училище. Серед бурсаків його швидко вирізняють за непересічні здібності. Але там, в орловській семінарії, з ним відбувається... катастрофа. Початок 80-х років. Студенти читають Писарева, Добролюбова, Чернишевського. Дуже жваво обговорюють атеїзм як винятково правдоподібну гіпотезу. Усі готові служити народу, служити Богу для них – порожній звук. Зрештою, у Булгакова, людини незвичайної щирості, чутливості, релігійна свідомість перетворюється на попіл, залишається тільки моральна свідомість. Для нього старовина, побут, бурса, богослов'я – усе зливається до купи. І він бачить... правду: консервативні сили, включаючи церковні, тримають народ у стані стагнації, нерухливості. І якщо ми зараз ідеалізуємо минуле, то люди XIX століття теж ідеалізували народ, селянську громаду; життя в маленьких містах, у селах Росії все-таки було вельми важким. Вкрай важким!

Згадаєте, що ви читали в Островського, Чехова, – не дарма Добролюбов називав це "темним царством", він

сам був зі священницького середовища. Так, ідейні, духовні катастрофи ХХ сторіччя були підготовлені важкими негативними процесами минулого, які зараз ми називаємо застійними, – це дуже вдале слово для того часу. І рух уперед, до кращої долі, кращого життя, пов'язувався в молодого Сергія Булгакова зі звільненням людей від цього затхлого, несправедливого існування. Як син священника, він не мав права вступати до університету – тоді теж була дискримінація. Але закони змінилися, він вступає до юридичного, звичайно, він хоче займатися політекономією. Чому? Тому що зіштовхується з ідеєю народників про те, що є можливість перетворити господарське життя народу, а отже, зробити його більш щасливим. Але як його перетворити? Тут йому світить марксизм. Що полонило студента Сергія Булгакова в марксизмі? Домагання цього вчення на те, що воно відкрило і точно знає закономірності розвитку суспільства; більше того, знає ті закономірності, що ведуть суспільство до прогресу і процвітання. Не хаос у світі, не зіткнення випадкових сил, а певні об'єктивні закони, що нібито відкрив Маркс. Булгаков, людина надзвичайної працездатності, заглиблюється в “Капітал”. Йому здається, що у цій величезній книзі ці закони саме і знайдені. Після закінчення університету цілком присвячує себе політекономії марксистського штибу. Це був легальний марксизм, не пов'язаний з діяльністю у сфері політичної опозиції. Це була наукова спроба зрозуміти розвиток, як марксистично говорили, “економічного базису” суспільства. Він захищає дисертацію, доволі вагому роботу про ринки при капіталістичному виробництві, викладає в комерційному училищі, згодом читає лекції в університеті. Наступна його дисертація – “Капіталізм і землеробство” – стала спробою розібратися у тих очевидних суперечностях, що виникли між аграрними проблемами та їх розв'язанням у марксизмі. Намагаючись довести правоту марксизму, вчений усе більше переконується в надуманості, абстрагованості, схематичності його концепцій.

Булгаков не був фанатиком політичних міфів, він не був віруючим марксистом (ви розумієте, що я маю на увазі) – він був ученим! І коли він послідовно і наполегливо проаналізував усе, то зрозумів, що тут більше міфу, ніж справжньої науки. У процесі пошукувань звертається до літератури, до проблем вічності. Він пише роботу “Щиросердна драма Герцена” – про шлях Герцена, що веде в нікуди. Далі видає невелику, але глибоку роботу “Іван Карамазов як філософський тип” і ставить проблему страждання безневинних. У цей період він відчуває поклик. Ми б сказали, кличе його дитинство, таємниця його життя, котре сховалася від нього в момент захоплення економічними теоріями.

Я не можу втриматися, щоб не навести кілька рядків з його щоденника. “Мені йшов двадцять четвертий рік. Але вже майже десять років у душі моєї підірвана віра, і після бурхливих криз, сумнівів у ній запанувала релігійна порожнеча. Душа стала забувати релігійну тривогу. Згасала сама можливість сумнівів, і від світлого дитинства

ва залишилися лише поетичні мрії, ніжний серпанок спогадів, завжди готовий розвіятися. О, страшний цей сон душі! Одночасно з розумовим зростанням і науковим розвитком душа нестримно і непомітно занурювалася у твань самовдоволення, самоповаги, вульгарності. У ній запановували сірі сутінки, у міру того як затухало світло дитинства. І тоді зненацька прийшло це. Зазвучали в душі таємничі заклики і поринулася вона до них назустріч...”.

У цей час він поїхав на Кавказ: “Вечоріло. Їхали південним степом, овіяні пахощами медяних трав і сіна, озолочені багрянцем милостивої заходу, вдалині синіли вже ближні Кавказькі гори. Уперше бачив я їх. І жадібно вглядаючись у гори і впиваючи світло і повітря, слухав я одкровення природи. Душа давно звиклася із тупим болом у природі бачити мертву пустелю під покривом краси, як під оманливою маскою; крім власної свідомості вона не мирилася з природою без Бога. І раптом, у ту годину, захвилювалася, зарадувалася, затремтіла душа. А якщо є, якщо не пустеля, не брехня, Не маска, Не смерть, — але Він, благий і люблячий Батько, Його ризи, Його любов. Серце билося під звуки потяга, що стукав, і ми неслися до цього золота, що догоряло, і до цих сизих гір... Незабаром знову “те” заговорило, але вже голосно, переможно і владно. І знову Ви, о гори Кавказу! Я бачив вашу кригу, що виблискує від моря до моря, ваші сніги, що червоніють під ранковою зорею, у небо втикалися ці піки, і душа моя танула від захоплення. І те, що на мить лише блиснуло, щоб негайно згаснути у цей степовий вечір, тепер звучало і пекло, зливаючись в урочистому чудовому хоралі. Переді мною горів перший день світобудови. Все було ясно, усе стало примиреним, наповненим дзвінкою радістю”.

Саме такі миті глибинного досвіду поступово ламали у його душі ті барикади зі сміття, що склала матеріалістична концепція. І на самому початку століття виходить збірка його статей, що вже називається “Від марксизму до іdealізму”. В ній Булгаков показує, що, крім економічних, господарських проблем, існують зовсім відмінні від них – проблеми духовні. Їх не можна зневажливо назвати надбудовою, тому що вони і становлять суть і ядро нашого життя. І якщо у цій сфері не відбувається глобальних змін, ніякі господарські зміни не зможуть допомогти. Без відродження духу ніякий соціальний і господарський поступ неможливий.

У 1911 році виходить його книга “Два гради”. На мій погляд, це найкраща з його довоєнних дореволюційних книг. У ній зібрані роботи різної сили. “Карл Маркс як релігійний тип”, у якій Булгаков показує ту внутрішню спрямованість, вольову інтенцію, афективний стратегічний елемент, що прихований у психології засновника марксизму, те, що лише камуфлювалося наукоподібністю, об'єктивністю, діалектичним методом. Він оголив пристрасть цієї великої людини, пристрасть титанічну! Титанізм – це повстання проти вищих цінностей, коли людина тільки себе хоче визнати богом. Там є прекрасна робота про значення духовної особистості для культури,

про значення християнства для історії, розвитку і відродження культури. Чудова робота, що не втратила своєї свіжості і сьгодні, – про першохристиянство. Вона демонструє винятково значуще: коли християнство увійшло у світ, то й увійшла нова сила, але не економічна, не політична, не соціальна, а сила Духу! Булгаков справедливо стверджує, що у сфері духовної культури зміни відбуваються усередині, і вони часто підкрюють собі навколишній світ. Вони змінюють вигляд людства, навколо них відбуваються головні битви.

У роботі “Апокаліптика і соціалізм” Булгаков показує, що наука не знає концепції світлого майбутнього. Наука не може стверджувати достеменно, що суспільство і світ розвиваються в позитивному напрямку. Більш того, історичний досвід показує, що людство без кінця кружляло: від демократії – до тиранії, від тиранії – до олігархії, потім до деспотії, далі знову – до демократії. Не було поступального розвитку суспільства від менш справедливого порядку до більш справедливого. Той, хто думає так (до речі, нас так і вчили в дитинстві, у школах), анітрішечки не зважає на реальні історичні факти. Далі він показує, що віра у прогрес, закладена в усіх видах соціалізму (не лише марксистського), є не наукою, а вірою, віровченням. Тому що християнство, на відміну від усіх релігійних вчень, уперше відкриває світові таємницю про те, що воля Творця веде світобудову (і вінець світобудови – людина) до досконалості! Веде до вищого життя, до того, що у Біблії називається Царством Божим! Але це – Одкровення, це не економіка, не політика, не філософія у звичному сенсі. Коли віра у прогрес, котра увійшла в нашу плоть і кров, намагається стверджувати, що вона наукова, – це помилка, самообман. Насправді вчення про світле майбутнє є світським варіантом християнського вчення – есхатології. Біблія говорить про те, що Бог веде світ до світла, однак науці це невідомо. Тому соціальні утопії, що виникли з часів Томаса Мора, Кампанелли, Овена, Фур’є й інших, – усі мимовільно цупили із християнства ідею удосконалювання світу і поміщали її у зовсім інший контекст.

Ця тема досить актуальна і сьгодні. І не лише для нашої країни. Думка про те, що людство обов’язково рухається в кращий бік, із християнства насправді викрадена всілякими концепціями прогресу. Ще французький письменник Кондорсе, який загинув від терору під час революції, розвинув це у струнку теорію – що світ обов’язково рухається в позитивну сторону, від варварства до просвітництва і цивілізації. Прийшло і XVIII століття, і Просвітництво, – Кондорсе, як і багато інших, потрапив під гільйотину... Усе це вкрай спірно. Недарма Сталін говорив: “Жити стало краще, жити стало веселіше”. Він експлуатував нашу надію в невідворотне покращення життя. Люди, котрі зустрічали XX століття, казали: ось прийшло сторіччя науки, сторіччя прогресу! Хто міг тоді передбачати, що це буде століття геноциду, ядерних воєн, нелюдського розгулу беззаконня на всій землі! Ця проблема, безумовно, пов’язана з розвитком духовної культу-

ри. Тому що ніяка історія не може нам довести, що усе автоматично рухається до позитиву. Цьому питанню присвячене дуже серйозне дослідження Булгакова, написане, до речі, доступно й легко. У статті “Героїзм і подвижництво. Міркування про релігійний період російської інтелігенції” автор аналізує трагедію російської інтелігенції. Утративши релігійну основу, віру, вона зберегла прагнення до добра, до служіння народу. Розкол між вірою і життям створив трагедію. “Героїзм і подвижництво” – стаття, що у нас передрукована в кількох виданнях, уперше побачила світ у збірнику “Віхи”. Це видання з’явилося в 1909 році і позначило дійсно найважливішу віху в духовному і філософському розвитку Росії. Булгаков і його друзі – Бердяєв, Франк та інші – написали книгу-застереження, вони говорили, що тільки духовне відродження може перевести країну на інші рейки. Зовнішні злами нічого не дадуть.

Шлях Булгакова продовжувався. Він історик і економіст, але все більше захоплює його філософія. У 1912 році виходить його книга “Філософія господарства”. За назвою можна подумати, що це економічна книга. Але ні, це книга споглядальника, мудреця і філософа. Це одна з найцікавіших книг (щоправда не закінчена, вийшов лише перший том. Він одержує за неї докторський ступінь). Господарство, пояснює Булгаков, – це велике творче призначення людини. Коли в Біблії ми читаємо, що створив Бог людину за образом Своїм і подобою, і так володарує він над живими істотами, то вочевидь людина оголошується господарем. Господар – це не тиран, не диктатор, а істота, впроваджена у світобудову, для того щоб її олюднювати. Булгаков першим вводить цей термін – “олюднення”. Згодом, через низку років, цей термін вживає Тейяр де Шарден: гомінізація, олюднення природи, одухотворення природи! Тут у Булгакова уже вперше з’являється ідея духовного ядра світу, він називав це Премудрістю Божою, або грецькою – Софією.

У той період він познайомився з Бердяєвим. Вони настільки здружилися, що друзі жартома їх називали братами Діоскурами, близнюками, чи Бергаковим і Бурдяєвим, оскільки вони завжди фігурували разом, хоча були зовсім різні за темпераментом. Тоді у Москві, неподалік Волхонки, був салон мільйонерки Маргарити Морозової. Ця розумна прекрасна жінка була закохана у князя Євгена Трубецького, теж чудесної людини, мислителя, письменника, мистецтвознавця і філософа. Кохання штовхнуло її на великий жертвний крок: за власний кошт вона створила видавництво і фінансувала релігійно-філософські збори. У її будинку збиралися Булгаков, Бердяєв, Франк, Мережковський – приїжджали з Петербурга багато інших мислителів, було створене видавництво “Шлях”, що проіснувало до 1916 року. Перші книги були видані перед першою світовою війною. Там уперше були надруковані “Стовп і твердження істини” Флоренського, повне зібрання творів Чаадаєва, книга Бердяєва “Філософія волі”. У цьому видавництві трудився й Булгаков. У “Шляху” вийшли його

“Філософія господарства” і “Два гради”, інші праці, зокрема, дуже важлива передмова до книги австрійського католицького вченого Ігнатія Зайпеля “Господарсько-етичні погляди Батьків Церкви”. Ця класична книга є хрестоматією, антологією усіх висловлень Отців Церкви, в оригіналі й у перекладі, з питань праці, власності, багатства, бідності і так далі; вона нині є настільною для всіх тих, хто займається цими питаннями.

Коли Булгаков читав лекції в університеті, у комерційному інституті, він написав нарис “Історія економічного вчення”. Цікаво, що розпочав він з біблійних пророків, з апокаліптиків, зі Старого Завіту. Він показав, що у Біблії вже є перші підстави для перетворення суспільства, міцно пов’язані з духовними аспектами буття. І нарешті, перед самою революцією, була завершена рубіжна книга Булгакова “Світло не вечірне”. Першу половину книги пише філософ, учений, оскільки порушує питання по-кантівськи: як можлива релігія, як можливе пізнання вищих світів? “На що ми можемо сподіватися?” – як говорив Кант. Друга половина – цілком інший Булгаков, – споглядальник таємниць, котрий творить сам, не думає про кого, про чийсь древні чи нові думки, а сам плекає своє мислення.

У цей час він став активним церковним діячем. На відкритому в 1917 році у Кремлі Всеросійському Церковному Соборі він був секретарем, склав найважливіші документи. Через несприятливі обставини упродовж багатьох поколінь Собори не збиралися. І лише у 1917 році, після падіння самодержавства, Тимчасовий уряд дозволяє відкрити Собор. На ньому обирають Патріарха Тихона, нині долученого до сану святих. Він високо цінує Сергія Миколайовича Булгакова, і коли той звертається до нього з проханням про рукопокладення у священний сан, святий відповідає: “Сергію Миколайовичу, Ви нам у сюртуку більше потрібні”. Він мав на увазі, що суспільна, політична, наукова, публіцистична, філософська діяльність Булгакова були для Патріарха дуже важливі. Але Булгаков продовжував наполягати, і незабаром, уже в революційні дні, відбувається рукопокладання Булгакова. Події розвиваються бурхливо, стають усе більш трагічнішими. Разом із рідними він їде в Крим, де пише філософську драму “На бенкеті богів”, збирає навколо себе різних людей, котрі обговорюють долю Росії. Боги призвали його на бенкет, подивитися, що у світі відбувається. Зрештою, йому доводиться залишити Росію і разом з емігрантами відправитися до Константинополя. Та ж сама доля, що усім добре відома завдяки чудовому фільму “Біг”, створеного за мотивами книги іншого Булгакова. <...>

Далі – глибока церковна криза серця! Перше: російське церковне керівництво не справилось з революційною ситуацією, все спустило з рук... У таємних рядках щоденника Булгаков пише, що Схід гине, єдина сила в Церкві залишається тільки на Заході. Він на межі того, щоб увійти в католицьку юрисдикцію. Зрештою, перемагає його віра в Церкву: ні, Церква в катастрофі, у кризі, але на

Сході вона все-таки не загине. З цією вірою він і відправляється в дорогу – в Західну Європу. В Парижі митрополит Євлогій, котрий очолював еміграцію, хотів зберегти нейтральну лінію, увійшов у підпорядкування Константинопольського Патріарха. Євлогіанці й заснували Свято-Сергієвський інститут. У Парижі Булгаков служить у церкві, викладає, веде кафедру догматичного богослов’я, створює свої грандіозні твори, вже у сфері богословської.

Художнє чуття штовхає його на естетичний шлях. Його величезні книги, написані за кордоном, це своєрідний іконостас. У центрі трилогія про боголюдину, три величезні томи “Агнец Божий”, “Утішник” (Про Дух Божий), “Наречена Агнца” (Про Церкву). Поряд – книга про ангелів, особиста, таємнича книга, “Щаблі Якова”. З іншого боку, як на іконостасі, книга про шанування Іоанна Хрестителя – “Друг Нареченого”, про шанування Діви Марії – “Купина Неопалима”, про апостолів – “Петро й Іван першоверховні апостоли”, книга про іконопис. Тоді ж він написав трагедію філософії – “Філософія імені”. Посмертно були опубліковані його коментарі до “Апокаліпсиса” Івана. У нього було 80 записаних проповідей, велика частина яких опублікована посмертно.

Булгаков був людиною, котра перша прорубала вікно в діалозі між християнами. Коли були започатковані конгреси Всесвітньої Ради Церков, Булгаков представляв там Православну Церкву. Я читав його щоденники: як він хвилювався, коли йшов на ці перші контакти, до яких ми тепер більш-менш звикли. Він свідчив про цінності і духовні традиції православ’я – у Лозанні й у інших містах, де збиралися ці конференції. <...> У нього було багато учнів. Мені пощастило знати багатьох з них, людей, котрі розповідали про його незвичайну теплоту, щиросердність, мудрість, надзвичайну ерудицію. Він проводив у своєму домі семінари для обговорення найважливіших церковних і богословських питань. До нього міг прийти кожен, він не був професором-читцем; проблеми, що він трактував, хвилювали його до глибини душі! – Це було його життя.

У 1930-і роки стається трагедія. Праві, монархісти вважали, що Російська Православна Церква в Росії – це виключно... енкаведисти, – ненавиділи Булгакова, тому що він не підтримував їх. Прорадянські угруповання теж ставилися до нього негативно з тієї ж причини – він не приймав їх (хоча політика його в той час особливо не цікавила). Розпочався догматичний підкоп під нього, щоб звинуватити в ересі й перетворити його у творця псевдовчення. Його гігантський розум, безумовно, піднімав масу спірних питань! Він був уразливий, як кожна велика людина... Невразливий тільки дурень, котрий говорить азбучні істини: два на два чотири – як тут можна бути уразливим? А той, хто підіймає проблеми, звичайно уразливий! І таким був Булгаков. Так ось на нього обвалюється потік критики. Закордонний монархіст Карловацький пише товстий том про софіологію Булгакова, у якому звинувачує Булгакова в

ересі. <...> Московська Патріархія тоді перебувала під гнітом сталінського режиму, але все ж устигла видати проти Булгакова документ. Це було напередодні 1937 року. Навіть паризький богослов Володимир Лосський долучився до цієї полеміки і написав викривальну книгу про софіологію Булгакова. Потім він сам соромився цієї книги, тому що це був однобічний, несправедливий, запеклий, агресивний напад на людину, котра аж ніяк не висловлювала нових догматів, а лише мислила вголос. З Булгаковим можна було не погоджуватися, але топтати його як еретика було несправедливо. В наш час, на щастя, ставлення до Булгакова змінилося: У “Богословських працях” уперше надрукована його біографія, досить докладна, з бібліографією його праць (до речі, за кордоном вона становить цілий том). Там, щоправда, підкреслюється, що його думки про Софію – Премудрість Божу – викликали критику, проте на цьому сьогодні не акцентується.

Все ж я скажу кілька слів, у чому тут справа. Булгаков вважав, що створення світу повинно мати у своїй основі певний духовний першопочаток. Бог створив Душу Світу (ну, назвемо це так). Ця Душа Світу винятково тісно пов’язана із самим божественним початком, вона немов думка Бога, котра пронизує витвір (це надто просто сказано). Але це, імовірно, можна зрозуміти так, що між світом і Богом немає провалля, що Абсолют і тваринне якоесь плавно переходить одне в одне. Вийшло так, що творіння – не акт, чудо, коли з Небуття народжується Буття, – а з іншої думки, котра перебуває в Бозі, з Небесної Софії – премудрості Божої народжується духовна основа світу, а з неї – і сам світ. Іншими словами, світ більше пов’язаний з Богом, ніж завжди вважало християнське богослов’я. Тут було багато спокус: наприклад, ухил у пантеїзм. Однак Булгаков ніколи не обґрунтовував це як догмат, це була лише богословська думка. А богословські думки завжди припускалися в Церкві за умови, якщо вони не претендують на абсолютну істину.

В останні свої роки Булгаков захворів на рак горла. Після операції він не міг уже читати лекцій і служити. Тільки близькі розуміли його шепіт. Але він продовжував працювати, безупинно, титанічно багато! Дотепер видаються його неопубліковані здобутки.

Враження, котре залишила ця особистість у людях, які його знали, незабутнє. Мені розповідала людина, присутня при його смерті і котра стверджувала, що це була не смерть, а – перетворення. Саме так говорив про себе Сергій Миколайович: “Я не помру, а перетворюсь”. Упродовж кількох годин від обличчя його надходило незвичне світло, і всі це бачили. Це була не агонія, а підняття духу... Він немов переходив, сприймав ті світи, у яких завжди внутрішньо жив... І в цьому сприйнятті він перейшов межу, що відділяє цей світ від того світу...

Багато десятиліть після смерті його ім’я в нас не згадувалося. У філософському словнику, що вийшов у 1952–53 році, ви не знайдете імені Булгакова. Уперше воно з’являється лише у філософській енциклопедії 1960-х років – коротка довідка. І ось нині відбувається його повернення до нас. Щоправда, повернення повільніше, аніж повернення Володимира Соловйова, Миколи Бердяєва й інших філософів. Адже Булгаков у другій половині свого життя більше привертав увагу проблемам власне богословським, а не філософським... Так чи інакше ця велична, світла фігура лагідної, мудрої, проясненої особи, людини гігантського розуму, величезної віри, людини, життя якої було шуканням, і не тільки шуканням, а й знаходженням, повнотою відшукання, – сьогодні він знову з нами.

Багато хто ставиться до нього, як до святого. Я дбайливо зберігаю як реліквію, окремі предмети, які лежали в нього на столі, якими він користувався. Мені здається, що духовне відродження актуального часу відбувається не тільки під впливом праць, які він і його сподвижники залишили нам, але і під безпосереднім навіюванням його особистості. Тому що таким є привілей великих душ, – ідучи з цього світу, продовжувати впливати на нього, продовжувати брати участь у становленні Царства Божого на землі.

**Переклад з російської Юрія МОСКАЛЯ
за виданням: Мень А. Отец Сергей Булгаков //
Мировая духовная культура. Христианство.
Церковь: Лекции и беседы. – М.: Фонд
имени Александра Менья, 1995. – 617 с.**

Надійшла до редакції 3.01.2006.